

**Deák Ferenc politikai végrendelete, különös tekintettel az állam és
egyház viszonyának szabályozására**

Kézirat lezárásának dátuma:

2024.12.11.

Tartalom

I.	Bevezetés	3
II.	Deák Ferenc hitvallása és politikai szerepvállalása	4
III.	Az utolsó parlamenti beszéd előzményei.....	6
IV.	Az 1873. június 28-án elhangzott beszéde.....	9
1.	<i>A placetum</i> jog kérdése	9
2.	Magyarország az „intellectuális háborúban”	9
3.	Amerika – Európa ellentét felállítása	10
4.	<i>Jus comitorium</i> szabályozásának igénye	11
5.	A kötelező és a fakultatív polgári házasság magyarázata Deák felfogásában	11
6.	Beszédének összefoglalása zárógondolataival	12
7.	Deák Ferenc beszéde mint útmutató.....	14
8.	Politikai végrendelet rövid összegzése	14
V.	Deák Ferenc politikai végrendeletének utóélete.....	15
1.	A törvényhatósági bizottságok iratainak elemzése	15
2.	Arad törvényhatósági jogú város átirata	16
3.	A legfontosabb közös elemek a törvényhatósági bizottságok irataiból	17
4.	Szeged törvényhatósági bizottságának ülésének eredménye.....	18
5.	Zemplén Vármegye álláspontja Deák Ferenc beszédéről.....	18
6.	Megállapítások Nógrád Vármegye törvényhatósági bizottsági irataiból.....	19
VI.	A törvényi szabályozás alakulása Deák Ferenc beszédére tekintettel	20
1.	A polgári házasság megvalósulása	21
2.	A politikai végrendelet összegzése	22
VII.	Kutatásom eredményének értékelése.....	23
	Szakirodalom:.....	25
	Országgyűlési anyagok:	27
	Levéltári források:	28

I. Bevezetés

Kutatásomat Deák Ferenc utolsó parlamenti beszédével kapcsolatban végeztem. A megfelelő primer források összegyűjtése érdekében a Bács-Kiskun Vármegyei Levéltárban, a Békés Vármegyei Levéltárban, a Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltárban, a Budapest Főváros Levéltárában, a Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltárban, a Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltárban, a Heves Vármegyei Levéltárban, a Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltárban, a Nógrád Vármegyei Levéltárban, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltárban kutattam. Területileg a mai Magyarország Duna-Tisza köze, illetve Tiszántúl területét kívántam lefedni. Az itt megtalálható levéltárak mindegyikével felvettem kapcsolatot. A dolgozatomban azokat a levéltári anyagokat ismertetem, ahol érdemi adalékokat találtam a kutatási témámhoz. A szekunder források vonatkozásában kiemelném Kónyi Manó, Herger Csabáné illetve Horánszky Nándor írásait. A dolgozatom elkészítése során legfontosabb forrásomnak az Országgyűlési Képviselőház iratai bizonyultak, ami alapján be lehet mutatni Deák Ferenc politikai végrendeletét. Ehhez kapcsolódóan kívántam feldolgozni és releváns részekhez beilleszteni a levéltári forrásokat és a szakirodalomban megjelenő álláspontokat. A dolgozatom célja, hogy bemutassa Deák Ferenc utolsó országgyűlési beszédének jelentőséget, ami igen fontos adalékul szolgál az állam és az egyház kapcsolatának megértéséhez a 19. század második felében. Deák Ferenc politikai végrendeletének is tartott utolsó felszólalását 1873. június 28-án tartotta a Képviselőházban. A téma szempontjából fontosnak véltem röviden bemutatni Deák viszonyát a valláshoz, ugyanis az általam bemutatni kívánt felszólalását is e témában tartotta. Politikai végrendeletének elemzésével az a célom, hogy beszédének előzményeit és körülményeit, illetve később kifejtett hatásait ismertessem és a dolgozatom végén következtetéseimet összefoglaljam, fókuszálva a polgári házassági kodifikációra. Alapvetően nem kívánok a dolgozatomban foglalkozni az országgyűlés második kamarájának reformjával Deák Ferenc politikai végrendeletével összefüggésben.

A dolgozatom megírása során a jogtörténeti kutatásra jellemző módszereket használtam. Törekedtem a témához kapcsolódó primer források (országgyűlési iratok és levéltári iratok) elemzésére, amely új kutatási eredmények bemutatásához vezetett. A teleologikus módszer segítségével a jogalkotói szándékot vizsgáltam a releváns jogszabály esetében. Olyan kutatási eredmény elérése volt a célom, ami újabb adalékul szolgál Deák Ferenc politikai végrendeletének alkotmánytörténeti vizsgálatához, továbbá a 21. századi jogfejlődés szempontjából is jelentőséggel bír.

A dolgozatom elkészítése során Mestersége Intelligenciát nem használtam.

II. Deák Ferenc hitvallása és politikai szerepvállalása

Magyarország történelmét és alkotmányos fejlődését a különböző korszakokban eltérő karizmatikus személyek irányították és befolyásolták, akikben egy közös jellemző mindig is volt, ami nem más, mint a tekintély. Deák Ferenc egyike volt azon államférfiaknak, akik kiérdemelték a tiszteletet a néptől, akinek bizalmat szavaztak és politikáját követendőnek tartották.¹ A 19. századi Magyarország történetének egyik legmeghatározóbb alakjaként emlékezünk a nevére egészen a mai napig, hiszen mindazon nagy eseményeknél, melyek az országot formálták nem csak, hogy jelen volt, de valamilyen formában részt is vett azokban.² Kortársaival együtt, gondoljunk itt Kossuth Lajosra, gróf. Széchényi Istvánra, vagy akár báró Eötvös Józsefre, történetüket szinte mindenki ismeri az ország határain belül és kívül. Jelen dolgozat keretében a figyelmet Deák Ferencre kívánom fordítani, különösen valláspolitikai nézeteinek bemutatására teszek kísérletet a következőekben.

Deák Ferenc 1803-ban született Söjtörön, nehéz körülmények között,³ és életét egészében áthatotta a vallással való kapcsolata.⁴ Már fiatal gyermekkorától kezdve katolikus oktatásban és környezetben nevelkedett, formálódott élete.⁵ Bár egész családja, ahogy akkoriban bevett szokásként az megfigyelhető, keresztény volt, ennek ellenére is Deák vallásosságáról keveset tudunk.⁶ Élete során legtöbbször háttérbe szorította személyiségének ezen részét, azonban tudta mikor kell felszólalni egy-egy ügy érdekében a pozitív változás elősegítéséért. Vallással kapcsolatos felfogásáról csak idősebb korában nyilatkozott gyakrabban, ahogyan érezte, hogy halála közeleg. A keresztény egyház iránti kötődése, azonban sajátos módon került kifejezésre, hiszen az általa képviselt legfőbb értékeket betöltötte a krisztusi emberszeretet. Mindezek mellett szülőhazája iránti szeretete volt az, ami megjelent az ideológiájában.⁷ Elszánt volt egész életében erkölcsi értékeinek megtartása iránt,⁸ azokhoz hűen maradva pallérozta elméjét.⁹

¹ SZALAY JÓZSEF: *Deák Ferenc emlékezete*. Grossmann Benedek utóda, Hódmezővásárhely. 1903. 6.p.

² KOSÁRY DOMOKOS: *Deák Ferenc emlékezete (Zárszó)*. In Szabó András (szerk.) *Deák Ferenc emlékezete*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 2003. 207-208. pp.

³ WLASSICS GYULA: *Deák Ferenc*. Franklin, Budapest. In. A Magyar Jogászegylet Deák Ferenc Irodalmi Bizottságának Kiadványai. 1. szám. 1923. 10. p.

⁴ Életéről lásd bővebben: SZÉLL KÁLMÁNNÉ VÖRÖSMARTY ILONA: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből*, Pallas, Budapest. 1925.

⁵ HORÁNSZKY NÁNDOR: *Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára*. Kairosz Kiadó, Budapest. 2003. 71.p.

⁶ RÁCZ LAJOS: *Staat und Kirche zur Zeit von Ferenc Deák*, In. Gábor Máthé, Mezey Barna (szerk.): *Nationalstaat-Monarchie-Mitteuropa – zur Erinnerungen an den „Advokaten der Nation“*, Ferenc Deák. Gondolat Kiadó, Budapest 2004. 64. p.

⁷ HORÁNSZKY, 2003. 71-76.pp.

⁸ Uo. 74-75.pp.

⁹ WLASSICS, 1923. 106. p.

Közéleti pályája során számtalan beszédet tartott, amelyeket egy logikus, jól átlátható rendszer alapján épített fel a könnyebb megértés céljából.¹⁰ Minden beszédében törekedett a lényeg megfogalmazni és érvelésével meggyőzni a közönséget. A politikáját klasszikus, ám mégis sajátos liberalizmus jellemezte, mely végig kísérte egész pályáját, ezen értékek voltak azok, amelyek meghatározták politikai gondolkodásmódját.¹¹ Mindazon elvek, melyek beszédei során áthatótták értékrendszerét, megegyeztek Deák lelki beállítottságával, amit képviselt azt mindig saját belső elhatározásból és őszinte meggyőződésből tette.¹² Élete tevékenységének, így felszólalásainak célja egy modern politikai, közjogi rendszer megteremtése volt az ország alkotmányos keretein belül, tekintettel a fennálló társadalmi viszonyokra. Még akkor is – amikor már csak a „háttérben tevékenykedett” – fontos szerepet töltött be a polgári kori jogállamiság kiépítésében.¹³

“Hazánk bölcse” nevet is viselő Deák Ferencnek hatalmas erejű fegyver volt birtokában egész életében, ami sokaknak hiányzott, ez a fegyver pedig nem más, mint a megfelelő időzítés ismerete volt. Politikai pályájának kezdete óta – mikor először képviselőnek választották – élt használatával, képes volt szinte bármilyen helyzetben felismerni hogyan és mikor kell megoldani egy adott problémát. Nagyon jól tudta, hogy nem szabad elsiettetni a reformokat.¹⁴

Munkássága során mindig arra törekedett, hogy egy humánusabb és igazságosabb világ megteremtését segítse elő szeretett hazájában. Mindezen értékek kialakítása nem csak egyszerű politikai cél volt, hanem azok egy részét meg is valósította élete során, melyek által a történelem jelentős szereplője lett.¹⁵

Világosan felismerte, hogy először az államot irányító férfiakat, pártokat kell meggyőznie álláspontjáról ahhoz, hogy elkezdhessék a reformok megvalósítását. Ettől is fontosabb volt, hogy a nemesség gondolkodásának átformálása csak kis lépésekben haladhat előre azok alapvetően konzervativista felfogása miatt.¹⁶ Kiemelésre méltó, hogy azon politikusok közé tartozott, akik szakítottak a megszokott tradíciókkal, azoktól képesek voltak elrugaszkodni.¹⁷

¹⁰ MEZEY BARNA: *Három jogászkarrier, három politikus ügyvéd: Deák, Horvát és Csemegi*. In. Antalóczy Péter (szerk.): Eötvös Károly a védőügyvéd. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest. 2013. 43. p.

¹¹ POLNER ÖDÖN: *Deák Ferenc egyházpolitikája és a vegyes házasságok*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest. 1920. 2. p.

¹² HORÁNSZKY, 2003. 75-76. pp.

¹³ ESTÓK JÁNOS: Deák Ferenc politikusi alkata, in Korunk, III. folyam, Budapest 2018. 67-75. pp.

¹⁴ HORÁNSZKY, 2003. 52-56. pp.

¹⁵ MOLNÁR ANDRÁS: Zala követe, Pest képviselője Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833-1873, Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. 2004. 7. p.

¹⁶ ESTÓK, 2018. 67-75. pp.

¹⁷ TAKÁCS PÉTER: Deák Ferenc politikai pályája 1849-1865, Akadémia Kiadó, Budapest. 1991. 10. p.

Úgy gondolta, hogy politikai beszédei folytán tudja kifejteni a legnagyobb hatását a reformok megvalósítására, mint azt az életében azt több alkalommal is megfigyelhettük.

Deák az 1840-es évektől a kiegyezésig töltött be aktív szerepet az állam megreformálásában, mégis meghatározó egyéniség maradt a politikai életben 1867-et követően is.¹⁸ A befolyása saját nevét viselő pártján belül élete végéig jelentős volt. Hatása a törvényhozás folyamatára továbbra is számottevő volt, mégis megfigyelhető, hogy veszített egykori tekintélyéből. Deák Ferencet 1872-ben újra képviselőnek választották, hogy a Képviselőház működésében részt vegyen, ami az utolsó alkalmat jelentette az ekkor 69 éves politikus számára.¹⁹

III. Az utolsó parlamenti beszéd előzményei

Politikai végrendeletének nevezett utolsó országgyűlési beszédének megértéséhez ki kell emelni, hogy a Képviselőház 1873. június 28-ai ülésének témája három éves távlatba visszanyúlt, arra a napra pontosan, amikor IX. Pius pápa kihirdette a csalatkozhatatlanságának elméletét.²⁰ A kihirdetett dogma a pápa isteni hatalmában összpontosul, mely szerint általánosan érvényes szabályokat fogalmazhat meg, amelyek ennek következtében az egyházi vezetők által alkalmazandók.²¹ Bár a vatikáni egyetemes zsinatot már 1867-ben összehívták, a dogma elfogadására csak 1870-ben került sor.²² 1870-ben, a dogma kihirdetésének évében az uralkodó, Ferenc József egy augusztusi leiratában kijelentette, hogy a pápa határozata, illetve rendelete csak akkor, és csak annyiban hirdethető ki, amennyiben a kormány és az uralkodó ehhez hozzájárul.²³ Minden tiltakozás ellenére e tan kihirdetését Magyarország határain belül összesen két püspök támogatta és terjesztette lelki pásztoraik körében, míg a kormányzat és a katolikus egyház nagyobb része ezt megtagadta.²⁴ A két püspök, aki a következő években a dogma kihirdetését kezdték meg a székesfehérvári, illetőleg a rozsnyói püspökök voltak.²⁵ A két püspök magatartását a vallás és közoktatási miniszter, akinek egyébként hatáskörébe

¹⁸ ESTÓK JÁNOS: *Igazság és törvény: Deák Ferenc élete*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2003. 147-157. pp., illetve Deákról bővebben: MEZEY BARNA: *Deák, a kodifikátor*. In: Szabó István (szerk.) „...a hazánk szent ügye...” Emlékezés Deák Ferenc születésének 200. évfordulójára alkalmából. Szent István Társulat, Budapest. 2003. 67-76. pp.

¹⁹ ÁLDOR IMRE: *Deák Ferencz élete: emlékkönyv*. Franklin, Budapest, 1888. 248. p.

²⁰ mint politikai végrendeletére hivatkozik Irányi Dániel a Képviselőházban felszólalása során: P. SZATHMÁRY KÁROLY (szerk.): *1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. XVII. kötet. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest. 1890. 112. p.

²¹ Lásd Deák véleménye az új dogmákat illetően: POLNER, 1920. 22. p.

²² KÖNYI MANÓ: *Deák Ferencz beszédei*. VI. kötet, Franklin Társulat, Budapest. 1903. 383-403. pp.

²³ WLASSICS, 1923. 96-97. pp.

²⁴ BÁNHEGYI FERENC: *Deák Ferenc a haza bölcse*. Apáczai Kiadó, Celldömölk. 2010. 144-145. pp.

²⁵ BÁNHEGYI, 2010. 144-145. pp.

tartoztak a vallással kapcsolatos ügyek, nem pönalizálta semmilyen formában, ezáltal nagy visszhangot kiváltva a Képviselőház falain belül. Ekkor a csúcsfokára hágott az állam és az egyház közötti feszültség Magyarországon, ami szükségessé tette a kapcsolatuk rendezését.²⁶ Legfőképpen azért, mert úgy gondolták, hogy az állam ellen akar fordulni a keresztény egyház, melynek érzékeltetésére Hoffman Pál képviselő szavait idézném ehelyütt. „És kik teszik ezt? Teszik ezt a katolikus papok, és pedig nem az alpapság, hanem a főpapok, akik a magyar állam és fejedelem kegyelméből palotákban laknak, 4 lovas hintókban járnak, fényben pompában élnek, és azzal hálálják meg mindezt, hogy a kéz ellen mely őket ezekkel fölruházta, tiszteletlenséggel viseltetnek”.²⁷ Ebben a kijelentésben is érzékelhetjük, hogy a püspökök magatartása milyen nagy ellenszenvet váltott ki az államot irányító képviselők egy részében.

A Képviselőház 1873. június 28. napján tartott ülésén többen is felszólaltak a vallási ügyekért felelős miniszter cselekvései, pontosabban nem tevése ellen, közöttük volt Ugron Gábor, illetve Lükő Géza is. Ezen a napon Lükő Géza képviselő újból benyújtotta interpellációját Trefort Ágoston vallás és közoktatási miniszter ellen. Indítványában kijelentette, hogy a miniszter eljárását nem helyeslik (ugyanis csak figyelmeztette a püspököket), a jövőbeli esetekben szigorú eljárást követeltek meg a minisztertől, illetve a királyi tetsvényjog feletti megfelelő örökösét.²⁸

Azonban válaszul a vallásügyekért felelős miniszter, Trefort Ágost benyújtott egy indítványt a háznak, melyben a jövő nemzedékeinek feladatát kívánta megfogalmazni. Ez a feladat nem más volt, mint az állam és az egyház közötti viszony tisztázása, a kapcsolódó törvényi szabályozás megalkotása.²⁹ Ugyanazon pontokat kívánta szabályozás alá venni, amelyeket majd részletesen Deák Ferenc fejtett ki felszólalásában.

Lükő Géza határozati javaslatát illetően többen is kifejtették álláspontjukat, azonban Deák Ferenc felszólalása volt a legjelentősebb ezzel kapcsolatban. Több szempontból is fontos volt az egykori igazságügyi miniszter³⁰ beszéde az 1873. június 28-ai ülésen, ahol újból kifejtette a „szabad egyház a szabad államban” elvét.³¹ Ekkor tartotta meg utolsó számottevő beszédét a politikus a Képviselőházban. Ennek egyik oka volt, hogy betegségével már több éve

²⁶ PULSZKY FERENC: Deák Ferenc: Jellemrajz, Franklin Kiadó, Budapest. 1904. 54-55. pp.

²⁷ NAGY IVÁN (szerk.): *1872. évi szeptember 1-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. VII. kötet, Magyar Királyi Államnyomda, Buda. 1873. (továbbiakban: OGYKN, 1873.) 358. p.

²⁸ OGYKN, 1873. 350. p., illetve lásd a tetsvényjogról bővebben: VÁRZSONYI VILMOS: *A királyi placetum a magyar alkotmányban*. Grill Károly Cs. és Kir. Udv. Könyvkereskedése, Budapest. 1893.

²⁹ OGYKN, 1873. 350. p.

³⁰ POLNER, 1920. 3. p.

³¹ A „legnagyobb igazságügyi miniszterként” említi Deákot: STIPTA ISTVÁN: *Szilágyi Dezső és az igazságügyi modernizáció*. In: Csibi, Norbert; Domaniczky, Endre (szerk.): *Deák és utódai. Magyar igazságügyi miniszterek 1848/49-ben és a dualizmus korában : A Deák-bicentenárium alkalmából rendezett országos történet-sz-jogtörténet konferencia anyaga*. Pécsi Tudományegyetem Grastyán Endre Szakkollégium, Pécs. 2004. 15. p.

küzdött, ám az csak ekkor kezdett igazán felülkerekedni Deákon.³² Mindezt a jelentésekből tudhatjuk, ami szerint már nehezen vette a levegőt felszólalása közben és alig tudott a lábán megállni.³³ Bár betegségével még megvívta csatáját, az öregedéssel ezt azonban nem tudta megtenni, ezért koránál fogva is elérkezettnek látta az időt a visszavonulásra a nyilvános politikai szerepléstől.

Beszéde nagy részét már pártjának tagjai hallhatták az ülést megelőző napon, ahol még Trefort Ágoston is közölte az indítványát Deák pártjával és kérte, hogy fogadják el azt a következő parlamenti ülésen.³⁴ Annak ellenére, hogy pártja már hallhatta beszédét, azt mégis kisebb kiegészítésekkel adta elő 1873. június 28-án. Deák Ferenc felszólalása nem csak az aktuális parlamenti vitához kapcsolódott, hanem az elmúlt évtizedek, sőt évszázadok egyházpolitikai történetéhez is.

Az egyház és az állam viszonyának rendezése nem ezen az országgyűlésen tűnt fel először és már korábban is sokat foglalkozott a kérdéssel Deák Ferenc.³⁵ Elsődlegesen 1867-ben báró Eötvös József sikerének köszönhetően, megpróbálták elkezdni az autonómia kérdésének tisztázását a püspöki kar együttműködésével, azonban ekkor túl sok akadály állt az útban ahhoz, hogy megtudják valósítani céljaikat a reformer politikusok. Mindezek következtében Deák elzárkózott a közös tárgylásoktól és megkezdte saját gondolatainak, terveinek a kidolgozását.³⁶

A vallások autonómiáját tekintve fontos megemlíteni, hogy Magyarországon az állam és az egyház kapcsolata, szekularizációja egy tisztázatlan kérdés volt, főleg a katolikus egyház tekintetében, hiszen az egyház számos ponton összefonódott az állammal a történelem során.³⁷ Ezen túl a katolikus egyház számított évszázadokon át uralkodó vallásnak.³⁸

³² ÁLDOR, 1888. 247. p.

³³ BÁNHEGYI, 2010. 145. p.

³⁴ KÓNYI, 1903. 403. p.

³⁵ FAZEKAS CSABA: *Deák Ferenc az 1841.évi egyházpolitikai vitában*. In. Balogh Elemér, Sarnyai Csaba Máté (szerk.): *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon: a 2003. november 4-5-én a szegedi városházán tartott konferencia előadásai*, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged. 2005. 91-93. pp.

³⁶ PÖLÖSKEI FERENC: *Deák Ferenc utolsó évei*. Éghajlat Kiadó, Budapest. 2004. 172-173. pp.

³⁷ FERDINANDY GEJZA: *Magyarország Közjoga (alkotmányjog)*. Politzer és fia. Budapest. 1902. 267. p., illetve FERDINANDY GEJZA: *A magyar alkotmányjog tankönyve*. Franklin-társulat, Budapest. 1911. 76. p.

³⁸ BALOGH ARTÚR: *Magyar közjog*. Stampfel, Pozsony-Budapest. 1903. 13. p.

A katolikus egyházzal bővebben: MESZLÉNYI ANTAL, BANGHA BÉLA, IJJAS ANTAL: *A keresztény egyház története*, VII. kötet, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, Budapest. 1941.

IV. Az 1873. június 28-án elhangzott beszéde

1. A *placetum* jog kérdése

Deák Ferenc a beszédében először a *placetum* jog sajátosságait feszegette, annak ellenére, ahogy maga is kijelentette: „Tanulmányoztam a lehetőségig a *placetum* jogának kérdését; de megvallom – lehet, hogy figyelmemet elkerülte – a vastag *Corpus Juris*ban egyetlenegy törvényt sem találtam; mely a *placetum* jogát szabatosan körülírva megmondaná, hogy miből áll az.”³⁹ A *placetum* tárgyalása során jól kitűnik, hogy bár történeti hagyománya, gyakorlata volt, pontos szabályozását azonban nem lehetett megtalálni. Úgy gondolta, hogy ez a jog nem egy speciális jog, hanem egy egész státuszt (államot) megillető jog, amely nem csak Magyarországot, hanem a világ minden államát egytől-egyig megilleti. Mindez abból fakadt, hogy ez az egyetlen jog, amellyel az országok felléphettek, minden olyan „tanok vagy cselekvések ellen”, amelyek veszélyeztetnék a fönnállásukat.⁴⁰

Bár a *placetum* jogának tárgyalásával kezdte beszédét, ez mind csupán egy reflexió volt az előtte felszólaló képviselők irányában, mégis tökéletes talajt adott a továbbiakban bemutatott témaköröknek. Ahogyan azt látni fogjuk, a legtöbb általa érintett téma, ekkor még mindig nem volt megfelelően jogilag rendezve. Már itt előre bocsátom, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása alatt, illetve után sem lett a *placetum* jog kérdése kielégítően szabályozva, tekintettel a jogintézmény összetettségére.⁴¹

2. Magyarország az „intellektuális háborúban”

Mint ahogyan azt beszéde során többször is említette, úgy gondolta, hogy az államnak igazán csak egy fegyvere van az „erkölcsi intellektuális háborúban”, ami nem más mint a törvény.⁴² Ennek a hiánya volt az, amely elsősorban kiváltotta az ellentétet az egyház és a képviselők között. Deáknak az álláspontja itt az volt, hogy a felhatalmazást adó törvények hiányában nem járhatott volna el másképp a miniszter, mint ahogyan azt tette. Úgy vélte Deák, hogy amennyiben nincs elegendő, vagy megfelelő szabályozás, mely eljárást biztosító eszköz lenne az állam kezében, akkor csak egyetlen teendő van, mégpedig az, hogy figyelmet kell fordítani a törvényalkotásra. Fontosnak tartom hozzátenni, hogy Deák úgy gondolta, ezeknek a törvényeknek, mint védelmi eszközöknek kell funkcionálniuk. Beszéde e részében arra kívánta felhívni a Képviselőház tagjainak a figyelmét, hogy Magyarországon a szabályozás nem elég

³⁹ OGYKN, 1873. 363-364. pp.

⁴⁰ OGYKN, 1873. 363-364. pp.

⁴¹ OGYKN, 1873. 363-364. pp.

⁴² OGYKN, 1873. 367. p.

átfogó és alapos, ami a kor alkotmányos követelményeinek nem felelt meg.⁴³ Az európai kodifikációs folyamatot követnie kellene az országnak. Az intellektuális háború témakörét megismételte beszédének zárásaként is, hogy nyomatékosítani tudja politikai célkitűzését képviselőtársaiban.⁴⁴

Az állam és az egyház közötti viszonyt egyetlen egy átfogó jogszabály sem rendezte, így voltak, akik nem a miniszter ellen szólaltak fel, hanem az állam és az egyház viszonyának rendezését kívánták elősegíteni, mint például Gullner Gyula is, aki úgy fogalmazott, hogy „fontossággal bír főképen azért, mert ezen kérdés összefüggésben van [...] azon nagy és mindinkább előtérbe nyomuló kérdéssel, mely az államnak a viszonyát érinti az egyházhoz”.⁴⁵ Bár nem voltak törvények, amelyek alapján a kultuszminiszter megfelelően intézkedhetett volna, mégis a képviselők felszólalásukban rámutattak, hogy elvárható lett volna, hogy az ésszerűség elvét követve megfelelő magatartást statuáljon a püspökök említett ügyeinél.⁴⁶

3. Amerika – Európa ellentét felállítása

Deák Ferenc az állam és az egyház viszonyát vizsgálva kettő csoportot tudott elkülöníteni egymástól, az első volt az európai, míg a második az amerikai. A kettő közötti eltérést részletesen kifejtette. Úgy fogalmazott az európai civilizációról, hogy annak nagyrésze egy vallásra, annak tiszteletben tartására épült, amivel szemben egyéb vallások csak elenyészően tudtak fennmaradni. A civilizációk fejlődése során mindennél nagyobb szerepet játszott a keresztény egyház, hiszen elsőként iskolákat működtettek, mellyel meghatározóvá váltak az emberek életében. A tudás átadását keresztény tanokon keresztül vitték végbe, így elkerülhetetlenné vált a vallás mindennapi életbe való beszivárgása a tanult embereknél. Ezzel szemben az amerikai modellben, – amelyet Deák Ferenc jobban preferált – mindennek az alapja, hogy az állam nem avatkozik bele az egyház ügyeibe, kivétel ez alól, ha az a státusz (állam) fenntartása érdekében szükséges. Végül kitért Deák arra is, hogy a kettő közötti különbséget az okozza, hogy az amerikai területen könnyebb volt az állam és az egyház elválasztása, ugyanis az alapító atyák már a függetlenség előtt megállapodtak a

⁴³ HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Az adományrendszer reformjára tett kísérletek az 1795. és az 1830. évi magánjogi tervezetekben*. In: Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Acta juridica et politica*: Tom. 59. fasc. 6. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tud. biz., Szeged. 2001. 3-40.pp.

⁴⁴ OGYKN, 1873. 367.p.

⁴⁵ OGYKN, 1873. 352.p.

⁴⁶ OGYKN, 1873. 361-363.pp.

jogegyenlőségben, melyet a vallás nem befolyásolhat.⁴⁷ Beszédének ezen része inkább magyarázatként szolgált, hogy megértsük miért volt nehéz kérdés az állam és az egyház szétválasztása egymástól.

4. *Jus comitorium* szabályozásának igénye

Ezt követően a *jus comitorium* jogát említette beszédében Deák Ferenc, amely biztosította a katolikus és a keleti egyházi vezetőknek hivataluknál fogva a Főrendi Házban való részvételt. Úgy gondolta, ez aránytalan és igazságtalan a többi, Magyarországon bevett vallással szemben.⁴⁸ Megoldásnak kettő lehetőséget tudott felajánlani, az elsőben az összes vallás vezetőinek bevonását képzelte el, melyet a Képviselőház közös felkiáltásában ellenzett. Ezzel a Főrendi Ház működése teljesen felborult volna, hiszen a különböző vallási vezetők más-más értékeket képviselnének, ezzel elnehezítve a törvényhozási munka folyamatát. A második megoldás pedig az volt, hogy az egyházi személyek részvételét teljesen megszüntetik a törvényhozásban, ami alól egyik vallás vezetője sem lehet kivétel. Ebben az esetben csak a hivatalhoz kapcsolódó részvételi joguk szűnt volna meg, de a választás vagy a kinevezés útján elképzelhetőnek tartotta az országgyűlés munkájához való csatlakozást továbbra is. Fontosnak tartotta Deák, hogy a szabályozás fokozatosan történjen meg, hiszen egy hirtelen hozott törvénnyel csak tovább rontanák a viszonyt az egyház és az állam között. Egy elkapkodott döntéssel akár az egyházak haragját is kiválthatnák, melyet nem engedhetett meg magának Magyarország. Magyarázatát a Képviselőház nagyrésze éljenzéssel támogatta.⁴⁹

5. A kötelező és a fakultatív polgári házasság magyarázata Deák felfogásában

A következő téma, amelyet Deák beszédében érintett az a polgári házasság kérdése volt, ami nem most jelent meg először felszólalásában, hiszen korábban már többször érintette a házasság témakörét.⁵⁰ Az 1873. évi június 28-ai képviselőházi ülésen Deák reményét fejezte ki képviselőtársainak a polgári házasságot illetően, hogy annak rendezése rövidesen a törvényhozás asztalára kerüljön. Felvázolta azt is, hogy a jelenlegi helyzetet milyen irányba kellene vagy lehetne megváltoztatni. Véleménye szerint kettő megoldás közül választhat a

⁴⁷ OGYKN, 1873. 364-365. pp., illetve HERGER CSABÁNÉ: *Az egyházak és állam közötti viszony modernizálásának modelljei*. Kajtár István emlékére. DIKÉ: a Márkus Dezső összehasonlító jogtörténeti kutatócsoport folyóirata, 2020. 1. szám. 48. p.

⁴⁸ POLNER, 1920. 20.p.

⁴⁹ OGYKN, 1873. 365. p.

⁵⁰ Bővebben: CSIZMADIA ANDOR: *Deák Ferenc és a magyar egyházpolitika*. Világosság folyóirat, 1980. 6.szám. 379-386. pp.

törvényhozás a polgári házasságot illetően. Az első lehetőségben fakultatív lenne a polgári házasság. Ebben az esetben a házasodó pár döntene arról, hogy az állam előtt kívánnak-e házasságot kötni, azonban ez problémákhoz vezethet. Kifejtette, hogy nem tartotta megfelelő megoldásnak a fakultatív polgári házasság bevezetését, ugyanis elmondása szerint, így nem következne be előrelépés a szekularizáció vonatkozásában, hiszen továbbra is inkább egyházi szertartás lenne az elsődleges. Sőt „magára az egyházi rendre is sértőbb” lenne e megoldás, – ahogy maga nyilatkozott erről a szabályozási lehetőségről – ugyanis az állam, illetve az egyház egymáshoz való viszonyát így a következővel lenne leírható: „menjetek papjaitokhoz, adjanak ők össze benneteket; de ha össze nem ad titeket, akkor jöjjetek hozzám, majd összeadlak én”.⁵¹ Ezzel ellentétben a második megoldásban elképzelése szerint érvényes házasságot csakis az állam előtt lehet kötni. Ez nem jelentett mást, mint a kötelező polgári házasság bevezetését. Így a házasság, mint jogintézmény egy tisztán polgári szerződéssé válna, amely szerződés lévén „alapja a legitimitásnak, succesióknak”, így ezeknek az egyik legfontosabb alapkövét jelentené.⁵² Azonban a hosszú időre visszanyúló szertartási hagyományokat tiszteletben kívánta tartani Deák. Ennek következtében azt nyilatkozta, hogy amennyiben egyszer bevezetésre kerülne a kötelező polgári házasság, akkor annak megkötését követően szabadon engednék az egyházi szertartást.⁵³ Persze ennek a változásnak a bevezetését nem egyből, hanem kis lépésenként, fokozatosan képzelte megvalósítani. A Deák Ferenc által kiváltott hatást, a bekövetkezett házassági jog szabályozását a dolgozatom későbbi részében szeretném majd röviden bemutatni.

6. Beszédének összefoglalása zárógondolataival

Ezt követően egy olyan tárgykört érintett Deák, melyet már többször is említett az eddig ismertetett beszéde során. A katolikus egyházi autonómia kérdését kívánta részletesebben tárgyalni, még akkor is, ha helyenként ismételnie kellett önmagát, de lényegesnek tartotta, hogy összefoglalóan is beszéljen a témáról. Itt kifejtette véleményét a szabályozás lehetséges veszélyeiről. Úgy vélte, hogy az államnak nincs joga megmondani, hogy az egyház autonómiájának körébe mi az ami pontosan, taxatívbe beletartozik, amelynek következtében csak negatív kezddhet hozzá a probléma szabályozáshoz. Az országgyűlésnek meg kell húznia azt a vonalat, amelyet nem léphetnek túl az egyházak. Ehhez kapcsolódóan elengedhetetlennek tartotta, hogy e kérdéskört egy külön bizottság tárgyalja, mely megfelelő szakértelemmel

⁵¹ OGYKN, 1873. 365-366.pp.

⁵² OGYKN, 1873. 366.p.

⁵³ OGYKN, 1873. 366. p.

rendelkezik a téma vonatkozásában. Bár először Trefort Ágost miniszter nyilatkozott saját indítványában egy bizottság felállításáról, mégis Deák volt az, aki hosszasan kifejtette annak feladatát és működését. Úgy gondolta, hogy az Európában már korábban látott példákat felhasználva kell megszervezni a felállítandó bizottság munkáját és menetrendjét. Véleménye szerint mind a jó, mind pedig a kudarcba fulladt példákat alaposan meg kell figyelni, ugyanis ez az egyetlen útja annak, hogy helyes megoldást tudjanak választani. A tagok választását egy későbbi ülésen javasolta végrehajtani, hiszen az, hogy kiket lehet megválasztani, mindennél nagyobb odafigyelést igényel. Így az őszi ülésre kívánta halasztani a bizottsági tagok megválasztását, hogy kellő idő álljon rendelkezésre ahhoz, hogy meg tudják teremteni a szükséges feltételeket. Deák hosszasan kifejtette, hogy sok mindent szem előtt kell tartani az akkor még csak kilátásba helyezett bizottság felállításánál, mellyel kapcsolatban beszédének egy részletét szó szerint kívánom idézni: „képviselve legyen a ház minden politikai árnyalata, képviselve legyenek a vallásfelekezetek, és elegendő tekintettel kell lenni a nemzetiségekre is”.⁵⁴ Ebből a felsorolásból jól látszik, hogy túlságosan összetett feladattal kellett az országgyűlésnek szembenéznie. Véleménye szerint nem lehetett sürgetni az ügy megoldását és kellő óvatossággal kell majd megtenni minden lépést, hiszen az egyensúly felbomlása nem csak akadályt jelenthet, de akár vissza is vetheti az addig elért eredményeket. Hangsúlyozta beszédében a küldöttség szükségességét, hiszen mindazon tárgyakat, melyek ezt a témát érintik, egybefoglalva, és egyidejűleg kell megvitatni, vizsgálni és választ találni a problémára.⁵⁵ A lehető legjobb megoldások elérése végett ez a fajta koncentrációja a tárgynak elengedhetetlen a szabályozás során.

Beszédének zárásaként kardinális elveket is meghatározott az általa vizsgált témaköröket illetően. „Az erélylyel és józan ésszel párosulnia kell a leggondosabb óvatosságnak, mert a helyzet könnyen elmérgeződhet”.⁵⁶ Akár a legkisebb probléma is óriásivá tud válni, ezzel teljesen felborítva a rendszer működőképességét. Bár már többször is utaltam rá, megtenném még egyszer, hogy a szabályozás során vékony az átmenet a helyes út és a helyzet elmérgeződése között, amelyre mindennél jobban figyelni kellett. A kiegyezés még mondhatni gyermekkorát élte és kénytelen volt az állam több területen is alkalmazkodni a kialakult közjogi viszonyokhoz, azonban az állam és az egyház kapcsolata megérett a változtatásokra.

⁵⁴ OGYKN, 1873. 366. p.

⁵⁵ OGYKN, 1873. 366-367.pp.

⁵⁶ OGYKN, 1873. 366.p.

7. Deák Ferenc beszéde mint útmutató

A Képviselőház következő ülésén, 1873. június 30-án folytatták a vitát, ugyanis Deák Ferenc volt az utolsó felszólaló a 28-ai ülésen, így beszédére reflektálni képviselőtársai már csak a következő ülés alkalmával tudtak. Ezen a napon Huszár Imre képviselő indítványozta, hogy Trefort Ágost miniszter által előadott indítványt bővítsék ki mindazzal, amely Deák Ferenc beszédében elhangzott a bizottságok létrehozatalát és működését illetően, továbbá azokat útmutatásként alkalmazni rendeljék. Még ezen az ülésen kifejtette Trefort Ágoston saját véleményét indítványának kiegészítésével kapcsolatban, miszerint „elfogadom mindazon eszméket, melyeket a tisztelt képviselő ur a bizottság föladatára nézve előhozott”.⁵⁷ A miniszter kijelentését élénk helyeslés követte a Képviselőház falain belül. Trefort Ágost nyilatkozatával igazolható, hogy a Deák által képviselt nézeteket nem csak képviselő társai ismerték el és támogatták, hanem azt maga a vallásügyekért felelős miniszter is helyeselte. A megfogalmazott szempontokat a ház magukra nézve irányadónak tekintette és azokat egyfajta zsinórmértékként tartották alkalmazandónak a jövőben. Ezen az ülésen többen is támogatásukat fejezték ki Deák által korábban kifejtett eszmék vonatkozásában. Tarnóczy Gusztáv igen jól megfogalmazott szavait szeretném idézni, mellyel tökéletesen érzékeltethető, mennyire nagyra becsülték ekkor Deák minden gondolatát: „oly magasra emelte az egyház-politika zászlóját, hogy ezt nemcsak e ház, nemcsak ez ország, de a művelt világ nagyrésze fogja követni”.⁵⁸ Amennyiben megnézzük az elhangzott felszólalásokat Deák beszédével kapcsolatosan, akkor megállapíthatjuk, hogy nézetei támogatásra találtak a képviselők körében.⁵⁹ Kónyi Manó egyik írásából az is kiderül, hogy Huszár Imre indítványának egyhangú elfogadását megelőzően a ház tagjai hosszú ideig éltették Deák Ferencet.⁶⁰

8. Politikai végrendelet rövid összegzése

Ha szeretnénk összefoglalni Deák Ferenc képviselőházi beszédének jelentőségét, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a *placetum jogtól* kezdve, a polgári házasságon át, az egyházi autonómiáig olyan elveket és értékeket fejtett ki részletesen kortársainak, amelyek meghatározó jelentőséggel bírtak a polgári államszervezet kiépítése során. A beszédében kifejtett eszmék megvalósítását nem kívánta sürgetni.⁶¹ Véleményem szerint gondolatainak megvalósulása

⁵⁷ OGYKN, 1873. 370-372.pp.

⁵⁸ OGYKN, 1873. 372. p.

⁵⁹ OGYKN, 1873. 370-390. pp.

⁶⁰ KÓNYI, 1903. 415-416. pp.

⁶¹ POLNER, 1920. 6. p.

nélkül nehezen tudnánk elképzelni a mai világunk működését. Annak érdekében, hogy minél meggyőzőbben alá tudjam támasztani beszédének hatását, a már tárgyalt parlamenti üléseken túl, megvizsgáltam Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár Szeged, és a Budapest Fővárosi Levéltári Pest törvényhatósági jogú város közgyűlési iratait, illetve Bács-Kiskun Vármegye, Békés Vármegye, Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegye, Hajdú-Bihar Vármegye, Heves Vármegye, Jász-Nagykun Vármegye, Nógrád Vármegye, Szabolcs-Szatmár Bereg Vármegye Levéltárának törvényhatósági bizottsági iratait. Ezen felül megvizsgáltam az érintett témákban hozott törvényi szabályozások közül a polgári házasságot érintő reformok releváns részét, melyet az alábbiakban kívánok röviden ismertetni.

V. Deák Ferenc politikai végrendeletének utóélete

A parlamenti beszédek, mint máskor is igen hamar eljutottak az ország legtöbb pontjára. Deák Ferenc utolsó országgyűlési felszólalását követően a városi közgyűlések körében is napirendre került az egyházi autonómia kérdése és az ezzel kapcsolatosan kifejtett, meghatározó elvek tárgyalása. A mai Magyarország területét tekintve a Duna-Tisza köze és a Tiszántúl területén található a levéltári források tekintetében. Deák utolsó beszédének hatását kívánom bemutatni a helyi közgyűlések és bizottságok irataiban, hogy azt milyen mértékben támogatták (esetleg utasították el) és döntésüket mire alapozták. Ezzel kapcsolatban Pest és Szeged törvényhatósági jogú város közgyűlési irataiban, illetve Bács-Kiskun Vármegye, Békés Vármegye, Bihar Vármegye, Borsod Vármegye, Hajdúkerület, Heves Vármegye, Jászkun Kerület, Nógrád Vármegye, Szabolcs Vármegye és Zemplén Vármegye törvényhatósági bizottsági irataiban kerestem az erre utaló felszólalásokat.

1. A törvényhatósági bizottságok iratainak elemzése

A levéltári anyagok vizsgálata során nehézséget jelentett, hogy a közgyűlési iratok, illetve a törvényhatóságok egymással folytatott levelezése nem mindenhol található meg teljes egészében, azok egy része elveszett. Voltak olyan levéltárak, ahol Deák Ferenc beszédének még csak nyomát sem lehetett találni, azonban az Országgyűlési iratokból jól látható, hogy az érintett törvényhatóságok igenis foglalkoztak az állam és egyház tárgyát érintő kérdéssel.⁶²

A törvényhatóságok az 1870. évi XLII. tc. 43. § alapján éltek a levelezési jogukkal [n) pont], indítványok tárgyalásával [o) pont] és a felirati jog [p) pont] gyakorlásával is. Ezen

⁶² Utóbbi kategóriába tartozik: Heves és Bács Vármegye iratai NAGY IVÁN (szerk.): *1872 évi szeptember 1-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. VIII. kötet. Magyar Királyi Államnyomda, Buda. 1874. 3. p.

politikai jogosítványok alkalmazása jól kitűnik a törvényhatósági bizottságok irataiban, hiszen több vármegye, illetve város is levelet és átiratot küldött az országgyűlési beszédet érintően (pl.: Arad törvényhatósági jogú város, illetve Zemplén Vármegye), ezeket dolgozatomban ismertetem.

2. Arad törvényhatósági jogú város átirata

Elsőként Arad törvényhatósági jogú város átiratát mutatom be, amely ugyan nem tartozik az általam kijelölt vizsgálati körbe földrajzilag, azonban az a közgyűlési és a bizottsági iratok tekintetében összekötőelemként szolgált. Miután a legtöbb levéltári iratban találkoztam vele, ezért fontosnak tartottam azt külön ismertetni és beemelni a dolgozatomba.

Az átiratok megküldéséről 1873. szeptember 10-én döntött a közgyűlés, mely egyrészt felhívást tartalmazott a helyi közgyűlések polgárainak, másrészt egy kérelmet a magyar királyi Kormány irányába. Utóbbi esetben próbálták minél jobban alátámasztani, hogy miért tartották Deák programbeszédét „arany igékkel tolmácsoltnak”.⁶³ Úgy gondolták, hogy megfelelően előnyös változást tudna hozni az országnak, ha a beszédben elhangzottak alapján a törvényhozást a Kormány minél hamarabb sürgetné a Képviselőház irányába. Az átiratban olvashatjuk, hogy Magyarországra úgy gondoltak, mint amely állam az „üdvös reformok és haladás zászlója alatt” működik, és ezen értékeket mindenféleképpen meg kell őrizni.⁶⁴ Alkotmányos követelésként jelenik meg a szabad egyház a szabad államban elv, amit „napról-napra hangosabban követel”⁶⁵ a szabadelvűség. Mindezen szabályozások szükségességét egyrészt az egyház visszaéléseire is alapozták, mely a következő idézetből is jól láthatóan kitűnik: „az egyházi hatóságok által szándékosan vagy meggondolatlanul elkövetett, azon visszaélések [...] bizalmatlanságot keltenek”.⁶⁶ Másrészt, pedig az elodázhatatlan szükségességére alapozták „mert a vallás-egyenjoguságot törvényeink által kellőleg biztosítva és gyakorlatilag érvényesítve nem érzik” a polgárok.⁶⁷

Az átiratot ezen tartalommal küldték meg a magyarországi vármegyék közgyűléseinek. A pontos címzettek köre ismeretlen, azonban az általam vizsgált törvényhatósági bizottságok többsége megkapta, sőt van ahol kifejezetten az átirat alapján tárgyalták mindazt, ami Deák Ferenc beszédében elhangzott.

⁶³ MNL HBML IV.754.b. Bizottsági iratok. 196/2938, 1873.

⁶⁴ MNL HBML IV.754.b. Bizottsági iratok. 196/2938, 1873.

⁶⁵ MNL HBML IV.754.b. Bizottsági iratok. 196/2938, 1873.

⁶⁶ MNL HBML IV.754.b. Bizottsági iratok. 196/2938, 1873.

⁶⁷ MNL HBML IV.754.b. Bizottsági iratok, 196/2938, 1873.

3. A legfontosabb közös elemek a törvényhatósági bizottságok irataiból

Arra tekintettel, hogy a legtöbb törvényhatósági bizottsági határozat, felirat, illetve átirat hasonló tartalmat fed le, illetve a 10 érdemi levéltári forrás mennyisége miatt először a törvényhatóságoknál általánosan jellemző vonásokat és eltéréseket emelném ki, majd ezt követően három iratot elemzek részletesebben. Választásom alapja, nem csak a fentmaradt levéltári anyag mennyisége, hanem az abban kifejezett értékek voltak. Úgy vélem ezen iratok kitűntek a többi közül megfogalmazásuk miatt is, ezért tartottam fontosnak azokat önállóan ismertetni.

Az általam kutatott törvényhatósági bizottsági iratokban Deák beszédének megjelenése megfigyelhető egészen 1873. július 16-tól 1873. november végéig⁶⁸. Míg egyes törvényhatósági bizottságok csak egy rövid felirat megírásáig tárgyalták az állam és az egyház szétválasztásának tárgyát⁶⁹ (pontosabban a fentmaradt iratok alapján), addig más törvényhatóságoknál megjelennek hosszabb alkotmányos, jogi jellegű kifejtések is⁷⁰.

Egy közös gondolat azonban mindegyiknél megjelent, ami a Deák Ferenc által elmondottak teljes mértékű támogatása. Minden esetben kiemelésre került, hogy az állam és az egyház viszonyának rendezése az egyik legsürgetőbb szabályozási terület⁷¹, illetve többen is kifejtették, hogy a szoros egybefonódásából folyamatosan problémák keletkeztek, amelyek következtében szükséges a viszony rendezése.⁷² Az utóbb említett problémák megjelölését a következő idézet tudja véleményem szerint a legjobban érzékeltetni: „valahányszor az egyház részt vesz az állami kormányzatban mindig uralkodni akar az állam felett és alárendeltnek akarja azt tekinteni”⁷³.

A törvényhatóságok közül egyedül Bihar Vármegye bizottsága nem döntött a felirat megküldéséről, illetve erről információt az országgyűlési iratokban sem találtam.⁷⁴

A következőekben az általam kiválasztott három levéltári iratot mutatom be részletesebben, amelyek között időrendi sorrendben haladok, így először Szeged város

⁶⁸ BFL IV 1302_07_0221Felolvasták Sztupa György képviselő indítványát, miszerint Deák Ferenc júniusi vallásprogram beszédének minden pontjával egyetért és fontosságához mérten külön leiratban is kézbesítendőnek tartja., illetve MNL HBML IV.754.b. Bizottsági iratok. 196/3725, 1873.

⁶⁹ MNL JNSZML IV.401. Jászkun Kerület Törvényhatósági Bizottságának iratai. 4160/1873., illetve MNL SzSzBML IV.402. Szabolcs, valamint Szabolcs és Ung k.e.e. Vármegyék Törvényhatósági Bizottságának iratai. 164. számú határozat 1873.

⁷⁰ MNL HBML IV.754.b. Bizottsági iratok. 196/3725, 1873. illetve HU-MNL-NML-IV.402. Nógrád Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. 186/1873

⁷¹ MNL BKML IV.1908.b. Közigazgatási iratok. 741/1873

⁷² MNL BéML IV.402. Békés Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. 443/1873.

⁷³ MNL BAZML IV.803. Borsod Vármegye Törvényhatósági bizottságának iratai 574/1873. és 575/1873.

⁷⁴ Bár említésre méltónak találom, hogy (Nagy József) főispán indítványában egy felirat megküldését is kérte a törvényhatósági bizottságtól, azonban végül azt „feleslegesnek vélvén, mellőzendőnek találták”. MNL HBML IV.402.2.k. Bihar Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. 460. bejegyzés 1873.

közgyűlésének, Zemplén Vármegye törvényhatósági bizottságának, majd végül Nógrád Vármegye törvényhatósági bizottságának iratait tárgyalom.

4. Szeged törvényhatósági bizottsági ülésének eredménye

A haza bölcsének beszédét követően, 1873 júliusában Szeged törvényhatósági jogú város bizottságához benyújtott indítványban Muskó Sándor képviselő hivatkozott az országgyűlésen elhangzottakra.⁷⁵ Megfogalmazta a bizottság részére, hogy Deák Ferenc oly alapelveket fektetett le az egyház és az állam viszonyának rendezése kapcsán, mely nem csak a magyarokat érinti és nem csak rájuk alkalmazhatók, hanem az összes európai nemzet egyaránt magáénak érezheti szavait. Az indítványt a város törvényhatósági bizottsági ülésén felolvasták, ahol „közlelkesséssel” támogatták azt. Mint sokan mások, úgy a szegedi törvényhatósági bizottsági tagok is fontosnak tartották, hogy köszönetet nyilvánító iratot küldjenek Deák Ferencnek, ezzel is kifejezve a töretlen politikai, művelődési hűségüket és hálájukat. Véleményük szerint Deák szavai az „alkotmányosság és szabadelvűség legtisztább kinyomatait”⁷⁶ jelentették és ezeket, mint egy vezérfonalat kell követni a kérdés szabályozása során. A közgyűlés megfogalmazása szerint ez hazánkon kívül, „a külföld összes nemzetét egyaránt érinti, ahol csak szabályozást kíván az állam és egyház kapcsolata”.⁷⁷ Ezen alapelvek „egy zászló alá egyesíté”⁷⁸ azokat, akik a reformokat kívánták és az így egyesülő erőknek sikerülni fog az általuk kitűzött célokat megvalósítani. Deák beszédében is megjelent, hogy nem csak a magyaroknál, hanem általánosságban minden európai nemzetnél szükséges a szabályozás, ezért tartották fontosnak a szegedi törvényhatósági bizottsági ülésen is egy Európa egészére kiterjedő szabályozás megvalósítását.

5. Zemplén Vármegye álláspontja Deák Ferenc beszédéről

Zemplén Vármegye törvényhatósági bizottsága különösen kiemelt szerepet játszott, hiszen Arad város mellett ők voltak azok, akik átiratot küldtek több törvényhatósági bizottságnak. 1873 szeptember 3-án tartott bizottsági közgyűlésük alkalmával foglalmazták meg átiratukat, és döntöttek a megküldéséről, amihez csatolták a Képviselőháznak címzett feliratukat, illetve a Deák Ferencnek szánt levelüket. Megint csak megjelent az követelmény, miszerint a szabályozás csakis a haza bölcse által lefektetett elvek szerint valósulhat meg,

⁷⁵ MNL CsML KL IV.1406.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 353. bejegyzés 1873.

⁷⁶ MNL CsML KL IV.1402.b. Közgyűlési iratok. 1872-1933.

⁷⁷ MNL CsML KL IV.1402.b. Közgyűlési iratok. 1872-1933.

⁷⁸ MNL CsML KL IV.1402.b. Közgyűlési iratok. 1872-1933.

hiszen „a házára nézve üdvhozólag, a felekezetekre nézve pedig megnyugtatólag” tudna hatni.⁷⁹ A Képviselőház arra kérték, hogy utasítsa a Kormányt a szabályok megalkotására, a folyamat megindítására. A Képviselőházhoz intézett feliratukban hét pontba szedték össze azon tárgyköröket, amelyben szabályozást kívántak, amelyek között szerepel többek között „a vallások teljes egyenjogúsága”, „a chatolica autonomia életbelépése”, illetve „a kötelező polgári házasság behozatala”⁸⁰. Zemplén Vármegyei törvényhatóságának bizottsági iratai abból a szempontból is kiemelkedők, hogy a Deák Ferencnek szánt levél tartalma is fentmaradt és megismerhető. Mindez annak köszönhető, hogy azt az átirattal együtt küldték meg más vármegyéknek. Ebben kifejezték támogatásukat az elhangzottak kapcsán, illetve elismerték az állam és az egyház szétválasztás tárgyának nehézségeit és összetettségét. Ezen levélből egy, az utolsó bekezdésben található idézetet szeretnék ismertetni. „Az Ön legméltóbb kezeiben üdvözljük a zászlót, melyre a vallás és lelkiismeret szabadság jegyezve van, és mi követjük azt!”⁸¹. Ehhez hasonló megfogalmazások születtek más törvényhatósági bizottsági üléseken is, így láthatjuk, hogy Deák fellépése az ország (általam vizsgált) területén határozott támogatásra talált.

6. Megállapítások Nógrád Vármegye törvényhatósági bizottsági irataiból

Nógrád Vármegye csak 1873. november 25-én tárgyalta a beszédet, a már korábban ismertetett Zemplén vármegyei, illetve Arad városi átirat következtében. Ugyanezen napon megfogalmazták a Képviselőháznak és a Deák Ferencnek címzett levelüket. Meggyőződésük alapján csatlakoztak azok sorához, akik Deák beszédét támogatták. Úgy gondolták, hogy „szabad államban csak szabad egyház lehet”, amit a törvényhozás útján kell szabályozni, mégpedig az állam érdekeinek megóvásával, miután az egyház belső ügyeibe nem avatkozhatnak bele. A polgári házasság jogintézményét egy külön pontban tárgyalják, melyben mint „polgári szerződésre”⁸² hivatkoztak, és azt is megemlítették, hogy az a „polgárok törvényességének és öröklési jogának alapját képezi”⁸³. Amit fontosnak tartok még kiemelni, hogy a Képviselőháznak címzett feliratban úgy tekintettek a szabályozásra, hogy az „nagy

⁷⁹ Zemplén Vármegye iratait az Országos levéltár filmtekercsein keresztül ismertem meg: MNL OL X 10872-23302 X 7876 - Zemplén Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai - Közgyűlési jegyzőkönyvek és fogalmazványai (MNL BAZML IV.2402.a.) 1872-1875.

⁸⁰ MNL OL X 10872-23302 X 7876 - Zemplén Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai - Közgyűlési jegyzőkönyvek és fogalmazványai (MNL BAZML IV.2402.a.) 1872-1875.

⁸¹ MNL OL X 10872-23302 X 7876 - Zemplén Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai - Közgyűlési jegyzőkönyvek és fogalmazványai (MNL BAZML IV.2402.a.) 1872-1875.

⁸² MNL NML IV.402. Nógrád Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. 186/1873.

⁸³ MNL NML IV.402. Nógrád Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. 186/1873.

fontosságú ügy, amely hazánkra nézve üdvöt, tartós békét hoz”⁸⁴, tehát másokkal egyetemben, a szabályozás megalkotását kulcsfontosságú kérdésnek ítélték. Véleményem szerint mindent elárul a következő idézet a Deák Ferencnek címzett köszönetnyilvánító levélből, amely alapján tökéletesen láthatjuk mennyire mély tiszteletet éreztek iránta, amikor azt írták „a Magyarok Istenétől küldött őrangyalként tünt fel Ön é nemzet előtt”⁸⁵.

A fentebb ismertetett levéltári források alapján láthatjuk, hogy nem csak az országgyűlés falain belül, de azon kívül is elismerésre és támogatásra találtak a Deák által elmondottak. A törvényhatósági bizottságok tagjai egyaránt szükségét érezték azon szabályozásoknak, amelyeket a Képviselőházban 1873. június 28-án javasoltak. Az elképzelések teljes elfogadásra kerültek az általam vizsgált levéltári forrásokban.

VI. A törvényi szabályozás alakulása Deák Ferenc beszédére tekintettel

A levéltári források bemutatását követően áttérnék a törvényi szabályozás rövid, a témára fókuszáló bemutatására. A célom az volt, hogy megvizsgáljam, hogy a Deák által lefektetett elképzelések megvalósultak-e. A politikus által érintett témák közül a polgári házasság bevezetését kívánom röviden vizsgálni Deák politikai végrendeletének fényében.

A törvényi szabályozások körében bővebben a polgári házasság kérdéskörével foglalkoztam, amelyre, mint a beszéd utóéletének egyik legfontosabb részeként tekintetek. Itt megjegyzem, hogy az 1873. június 28-án elhangzott beszédének további tárgyköreit tudatosan nem tárgyalom, hiszen egyes témák, mint a *placetum jog* vizsgálata, maga is egy egész dolgozatot ki tudna tölteni. A Főrendi ház reformjának alakulását azon okból nem ismertetem, hogy az összetétel szabályozásában Deák Ferenc elképzelései nem tükröződnek vissza, annak szinte ellentmondanak, így jutottam arra az elhatározásra, hogy a *jus comitorium* tárgykörét a törvényi szabályozás vizsgálata szempontjából nem érintem. A polgári házasság szabályozását körül ölelő országgyűlési vitákat részletesen nem mutatom be, abból csak a dolgozatom szempontjából jelentős részeket emelem ki.

⁸⁴ MNL NML IV.402. Nógrád Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. 186/1873.

⁸⁵ MNL NML IV.402. Nógrád Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. 187/1873.

1. A polgári házasság megvalósulása

A polgári házasságot eredményesen az 1892/97. évi országgyűlésen tárgyalták.⁸⁶ Bár a szabályozás igénye már korábban is felmerült, azonban az uralkodó ellenállására való tekintettel azt levették a napirendről és nem foglalkoztak vele.⁸⁷ 1892-ben Wekerle Sándort bízták meg kormányalakítással, akinek egyik feladata a házassági jog megreformálása volt.⁸⁸ A minisztertanács a kötelező polgári házasság mellett kötelezte el magát és a készülő javaslat legfőbb alapelveit a Képviselőház 1892. november 21-én mutatta be. Bár ekkor még megoszlott a vélemény, hiszen voltak, akik már első hallásra is támogatták a javaslatot, mint ahogyan helyeslését báró Eötvös Károly is kifejezte, de mégis többen voltak, akik rosszkorukat hozták a ház tudomására.⁸⁹ Az itt elhangzottak az ország teljes területén heves vitákat váltottak ki.⁹⁰ Ennek okán nem tudták a törvényjavaslatot elfogadtatni egészen 1894. év végéig, amikor decemberben sikerült megküldeni szentesítésre a törvénytervezet szövegét Ferenc Józsefnek.⁹¹ Így 1894. december 9-én megszületett az 1894:XXXI. törvénycikk, amely meghatározó lépést jelentett Magyarország történelmében, a polgári állam kialakulásában.⁹² A törvény nem csak a kötelező polgári házasságot teremtette meg, hanem annak velejárójaként a bontás feletti bíraskodást is állami kézbe helyezte.⁹³ A régi szabályozást felváltotta egy modernebb felfogás, melynek már nem kellett szorosan kapcsolódnia az egyház szabályaihoz.⁹⁴ Külön említésre méltó a Főrendi Ház által tett kiegészítés⁹⁵, mely a törvény 149. §-ban volt megtalálható. „Ezen törvény a házasságkötésre vonatkozó vallási köteleességeket érintetlen hagyja.”⁹⁶ Úgy

⁸⁶ Bővebben lásd: CSIZMADIA ANDOR: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1966. 82-97. pp.

⁸⁷ Még 1873-ban megválasztották a Képviselőházban azt a Bizottságot, amely a polgári házasság szabályozásának előkészítésére szolgált, azonban az országgyűlési iratokból jól látszik, hogy folyamatosan le kívánták venni a napirendről a megszületett javaslatok feletti döntést, maga a Képviselőház is döntésképtelenné vált. Ezen folyamat lényeges pontjainak rögzítését lásd: GROSSCHMID BÉNI: *A Házasságjogi törvény (1894:XXXI.t-cz.)*. Általános rész 1. kötet. Politzer-féle könyvkiadó vállalat, Budapest. 1908. 6-10. pp.

illetve az uralkodó ellenállásával kapcsolatban: DEÁK ÁGNES, MOLNÁR ANDRÁS: *Deák Ferenc*. Vince Kiadó. Budapest. 2003. 164-165. pp.

⁸⁸ HANÁK PÉTER: *Magyarország története. 7/1. 1890-1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1978. 85-90. pp.

⁸⁹ ENDRŐDI SÁNDOR (szerk.): *1892. évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. VI. kötet, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest. 1902. (továbbiakban: OGYKN, 1892.) 155-172. pp.

⁹⁰ HÓMAN BÁLINT, SZEKFÜ GYULA: *Magyar történet*. [XVIII-ik század ; XIX-ik és XX-ik század ; Tárgy- és névmutató]. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 1936. 505. p.

⁹¹ HERGER CSABÁNÉ: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*. ÚMK, Budapest. 2010. 238-240. pp.

⁹² Grosschmid, 1908. 10.p.

illetve HERGER CSABÁNÉ: *Tradíció vagy modernizálás?: Az 1894-95. évi egyházi törvények különös tekintettel a polgári házasságról szóló törvényre*. Jura, 2005. 1. szám 79-94. pp.

⁹³ OGYKN, 1892. 155. p.

⁹⁴ HERGER CSABÁNÉ: *A házassági jogalkotási és jogalkalmazási hatáskör helye az állam és egyház közötti kapcsolatban*. Jogelméleti Szemle 2000. 3.szám. 14. p. <https://jesz.ajk.elte.hu/herger3.html> letöltés dátuma: 2024. 12.08.

⁹⁵ HERGER, 2010. 240. p.

⁹⁶ 1894:XXXI. tc.

gondolom ebben a mondatban megjelentek azok az értékek, amelyeket Deák Ferenc is kulcsfontosságúnak tartott hangsúlyozni a kötelező polgári házasság kapcsán politikai végrendeletében, hogy az egyházi szertartás lehetőségét ne zárja ki a kötelező polgári házasság intézménye.⁹⁷ Ez azt jelentette, hogy a polgári házasságot követően a házastársak a felekezeti kánonjog szabályai szerint is házasságot köthettek.⁹⁸ Bár Deák Ferenc 1873-ban kifejezte reményét, hogy a polgári házasság szabályozása eléri hamarosan a törvényhozás asztalát, azonban ez csak húsz évvel később valósult meg. Így a kötelező polgári házasság jogintézményének bevezetésével beteljesült a politikai végrendeletének egyik alapgondolata.⁹⁹

2. A politikai végrendelet összegzése

Deák Ferenc utolsó parlamenti beszéde határozottan tartalmazta politikai hitvallásának alaptételeit, és zárult le azzal pályájának munkája.¹⁰⁰ Ez volt az utolsó alkalom, hogy beszédének híre bejárta az ország szinte minden pontját és hatást gyakorolt az egész nemzetre.¹⁰¹ Deák beszéde egy teljeskörű összefoglalása volt a liberális eszméinek, ezért sem meglepő, hogy később egyfajta modellként, támaszpontként alkalmazták az 1894/95. évi egyházpolitikai törvények vitája során.¹⁰² Kijelenthetjük, hogy az általa megteremtett értékek halálát követően is meghatározó jelentőséggel bírtak a polgári államszervezet kiépítése idején.

A Deák Ferenc által is megfogalmazott alapelvek olyan liberális értéket viseltek, amelyeket egész Európában követendőnek tartottak az államok. Mint azt láthattuk a kötelező polgári házasság szabályozásánál is, éppen a dualista állam megléte, pontosabban az uralkodó személye volt az, aki az előrelépést hátráltatta. Azonban az állam polgári átalakulása alatt érvényre juttatták Deák Ferenc politikai végrendeletének eszmerendszerét.¹⁰³

Deák Ferenc minden elképzelését részletesen kigondolta, megvizsgálta azok előnyeit, illetve hátrányait, hogy a legjobb megoldást választhassa.¹⁰⁴ Utolsó parlamenti felszólalásával nem akart ellentétet szítani az egyház és az állam között, csupán annak bonyolult kapcsolatát

⁹⁷ OGYKN, 1873. 365-366.pp.

⁹⁸ OGYKN, 1872. 366. p.

⁹⁹ A polgári házasságról bővebben: TAMÁSI ANNA ÉVA: *Érvek és ellenérvek a polgári házasságról, külföldi minták hatása a magyar törvényhozásra*. In Homoki-Nagy Mária (szerk.): FORVM: acta juridica et politica 11. kötet 1. szám 2021. 145-162. pp. https://publicatio.bibl.u-szeged.hu/23515/1/Forvm_Ervekesellenervek.pdf letöltés dátuma: 2023.10.30.

¹⁰⁰ POLNER, 1920. 3. p.

¹⁰¹ ÁLDOR, 1888. 247. p.

¹⁰² RÁCZ, 2004. 65. p.

¹⁰³ STIPTA ISTVÁN: *Deák Ferenc nézetei a jogról és a hatalomról*. In: Jogtörténeti Szemle 3. szám. 1-4.p. 2003. 3.mp.

¹⁰⁴ SZABÓ BÉLA: *Deák és a magánjog*. In Szabó András (szerk.): *Deák Ferenc emlékezete*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 2004. 71. p.

kívánta rendezni.¹⁰⁵ Ez a felelősségteljes gondolkodásmód az egész pályája során megfigyelhető volt. Mindig törekedett a békés megoldást megtalálni, hogy reformok az emberek életét kedvezően alakítsák.¹⁰⁶

Bár az egyház és az állam szétválasztása már csak a politikus halálát követően valósult meg, azonban abban nagy szerepe volt Deák Ferenc gondolkodásának, utolsó parlamenti beszédének.¹⁰⁷

VII. Kutatásom eredményének értékelése

A dolgozatom összefoglalásaként szeretném megállapítani, hogy újszerű összefüggéseket tudtam feltárni, elsősorban a kodifikációs anyagok és a levéltári iratok vonatkozásában, melyben kimutatható Deák Ferenc utolsó parlamenti beszédének hatása. Az általam kutatott szakirodalomban kevés alkotmánytörténeti szempontú vizsgálatát véltem felfedezni a témának, ezért is döntöttem Deák politikai végrendeletének elemzése mellett. Annak ellenére, hogy utolsó parlamenti beszédét többen is említik, azzal mélyrehatóan alig foglalkoztak a kutatók, a kifejtett hatásokra pedig ritkán hivatkoztak, akkor sem teljes körűen. A dolgozatommal ezt a hiányosságot kívántam pótolni.

Deák Ferenc 1873. június 28. napján tartott beszédének legfőbb pontjai a *placetum jog* szabályozásának kérdése, az ún. „intellektuális háború”, *jus comitorium*, és a polgári házasság rendezése volt. Jelentősége elsősorban a polgári házasság bevezetése kapcsán követhető nyomon, hiszen a leírtak alapján láthatjuk, hogy a törvényi szabályozás során is figyelemmel kívántak lenni mindazon alapelvekre a honatyák, amelyeket felszólalása során kifejtett.

Kutatási eredményeim közül kiemelném a politikai végrendelet utóéletének bemutatását a helyi közéletben, amely vizsgálattal dolgozatom lefedi Közép- és Kelet Magyarország területét. A levéltári források tekintetében Deák Ferenc utolsó parlamenti beszédének gyakorlati érvényesülését kívántam elemezni, amivel eddig a kutatók nem foglalkoztak. A dolgozat betekintést kíván nyújtani a levéltári források elemzésén keresztül a politikai végrendelet törvényhatósági fogadtatására. A törvényhatóságoknak joguk volt országos ügyekkel foglalkozni, azokat megvitathatták és megállapodásaikat kifejezhették. E rendi alapokon nyugvó jogkört az 1870. évi XLII. tc. biztosította számukra, amellyel éltek is Deák Ferenc politikai végrendelete és a polgári házasság szabályozása kapcsán. Láthattuk, hogy a kor

¹⁰⁵ HÓMAN–SZEKFÜ, 1936. 503. p.

¹⁰⁶ TAKÁCS, 1991. 12. p.

¹⁰⁷ Az egyház fejlődéséről lásd: HORVÁTH ATTILA: *A vallásszabadság és az egyházjog története Magyarországon az államalapítástól a II. világháborúig*. Hét Hárs 10 (3-4). 2011. 12-20. pp.

szellemében a helyi törvényhatósági bizottságok kiemelten fontosnak tartották az egyház és állam kapcsolatának törvényi szabályozását, mely folyamatot a haza bölcse által kifejtett értékek alapján képzeltek el. A kutatásom e téren újabb adalékul szolgálhat Deák Ferenc munkásságának alkotmánytörténeti értékeléséhez.

A dolgozat véleményem szerint hozzájárul a magyar állam és az egyház viszonyát bemutató történeti elemzések továbbfejlesztéséhez, a dualizmus kori államszervezet megértéséhez, valamint a jelenkori jogfejlődés történeti előzményeket is figyelembe vevő megalapozásához.

Szakirodalom:

- ÁLDOR IMRE: *Deák Ferencz élete: emlékkönyv*. Franklin, Budapest. 1888.
- BALOGH ARTÚR: *Magyar közjog*. Stampfel Pozsony-Budapest. 1903.
- BÁNHEGYI FERENC: *Deák Ferenc a haza bölcse*. Apáczai Kiadó, Celldömök. 2010.
- CSIZMADIA ANDOR: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Hotrhy-korszakban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1966.
- CSIZMADIA ANDOR: *Deák Ferenc és a magyar egyházpolitika*. Világosság 6.szám. 1980.
- DEÁK ÁGNES, MOLNÁR ANDRÁS: *Deák Ferenc*. Vince Kiadó. Budapest. 2003.
- ESTÓK JÁNOS: *Igazság és törvény: Deák Ferenc élete*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2003.
- ESTÓK JÁNOS: *Deák Ferenc politikusi alkata*. In. Korunk, 2018. III. folyam. 67-75. pp.
- Fazekas Csaba: *Deák Ferenc az 1841.évi egyházpolitikai vitában*. In. Balogh Elemér, Sarnyai Csaba Máté (szerk.) *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon: a 2003. november 4-5-én a szegedi városházán tartott konferencia előadásai*, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged. 2005. 83-163.pp.
- FERDINANDY GEJZA: *Magyarország Közjoga (alkotmányjog)*. Politzer és fia. Budapest. 1902.
- FERDINANDY GEJZA: *A magyar alkotmányjog tankönyve*. Franklin-társulat, Budapest. 1911.
- GROSSCHMID BÉNI: *A Házasságjogi törvény (1894:XXXI.t-cz.) Általános rész 1. kötet*. Politzer-féle könyvkiadó vállalat, Budapest. 1908.
- HANÁK PÉTER: *Magyarország története 7/1. 1890-1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1978.
- HERGER CSABÁNÉ: *A házassági jogalkotási és jogalkalmazási hatáskör helye az állam és egyház közötti kapcsolatban*. Jogelméleti Szemle 2000. 3.szám. 14. p. <https://jesz.ajk.elte.hu/herger3.html> letöltés dátuma: 2024. 12.08.
- HERGER CSABÁNÉ: *Tradíció vagy modernizálás?: Az 1894-95. évi egyházi törvények különös tekintettel a polgári házasságról szóló törvényre*. Jura, 2005. 1. szám 79-94. pp.
- HERGER CSABÁNÉ: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*. ÚMK, Budapest. 2010.
- HERGER CSABÁNÉ: *Az egyházak és állam közötti viszony modernizálásának modelljei: Kajtár István emlékére*. DIKÉ: a Márkus Dezső összehasonlító jogtörténeti kutatócsoport folyóirata 2020.1. szám. 40-76 <https://journals.lib.pte.hu/index.php/dike/article/view/3333/3138> letöltés dátuma: 2023.10.28.
- HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Az adományrendszer reformjára tett kísérletek az 1795. és az 1830. évi magánjogi tervezetekben*. In: Homoki-Nagy Mária (szerk.) *Acta juridica et politica* : Tom.

59. fasc. 6. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tud. biz., Szeged. 2001. 3-40.p.
- HORÁNSZKY NÁNDOR: *Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára*. Kairosz Kiadó, Budapest. 2003.
- HORVÁTH ATTILA: *A vallásszabadság és az egyházjog története Magyarországon az államalapítástól a II. világháborúig*. Hét Hárs 10 (3-4). 2011. 12-20. pp.
<http://real.mtak.hu/34851/> letöltés dátuma: 2023.10.30.
- HÓMAN BÁLINT, SZEKFÜ GYULA: *Magyar történet: [XVIII-ik század ; XIX-ik és XX-ik század ; Tárgy- és névmutató]* V. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Ny., Budapest. 1936.
- KOSÁRY DOMOKOS: *Deák Ferenc emlékezete (Zárszó)*. In Szabó András (szerk.) *Deák Ferenc emlékezete*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 2003. 207-213. pp.
- KÓNYI MANÓ: *Deák Ferenc beszédei*. VI. kötet, Franklin Társulat, Budapest. 1903.
- MESZLÉNYI ANTAL, IJJAS ANTAL: *A keresztény egyház története*. VII. kötet, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, Budapest. 1941.
- MEZEY BARNA: *Deák, a kodifikátor*. In. Szabó István (szerk.): „...a hazánk szent ügye...” Emlékezés Deák Ferenc születésének 200. évfordulója alkalmából. Szent István Társulat, Budapest. 2003. 34-46. pp.
- MEZEY BARNA: *Három jogászkarrier, három politikus ügyvéd: Deák, Horvát és Csemegi*. In. Antalóczy Péter (szerk.): *Eötvös Károly a védőügyvéd*. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest. 2013.
- MOLNÁR ANDRÁS: *Zala követe, Pest képviselője Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833-1873*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. 2004.
- POLNER ÖDÖN: *Deák Ferenc egyházpolitikája és a vegyes házasságok*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest. 1920.
- PÖLÖSKEI FERENC: *Deák Ferenc utolsó évei*. Éghajlat Kiadó, Budapest. 2004.
- PULSZKY FERENC: *Deák Ferenc: Jellemrajz*. Franklin Kiadó, Budapest. 1904.
- RÁCZ LAJOS: *Staat und Kirche zur Zeit von Ferenc Deák*, In. Gábor Máthé, Mezey Barna (szerk.): *Nationalstaat-Monarchie-Mitteuropa – zur Erinnerungen an den „Advokaten der Nation”*, Ferenc Deák. Gondolat Kiadó, Budapest. 2004.
- STIPTA ISTVÁN: *Deák Ferenc nézetei a jogról és a hatalomról*. In. *Jogtörténeti Szemle* 3. szám. 2003. 1-4.pp.
- STIPTA ISTVÁN: *Szilágyi Dezső és az igazságügyi modernizáció*. In. Csibi, Norbert; Domaniczky, Endre (szerk.): *Deák és utódai*. Magyar igazságügyi miniszterek 1848/49-ben és a dualizmus korában: A Deák-bicentenárium alkalmából rendezett országos

- történész-jogtörténész konferencia anyaga. Pécsi Tudományegyetem Grastyán Endre Szakkollégium, Pécs. 2004. 137-152. pp.
- SZABÓ BÉLA: *Deák és a magánjog*. In Szabó András (szerk.) Deák Ferenc emlékezete, Akadémiai Kiadó, Budapest. 2003. 71-75.pp.
- SZALAY JÓZSEF: *Deák Ferenc emlékezete*. Grossmann Benedek utóda, Hódmezővásárhely. 1903.
- SZÉLL KÁLMÁNNÉ VÖRÖSMARTY ILONA: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből*. Pallas, Budapest. 1925.
- TAMÁSI ANNA ÉVA: *Érvek és ellenérvek a polgári házasságról, külföldi minták hatása a magyar törvényhozásra*. In Homoki-Nagy Mária (szerk.): FORVM: acta juridica et politica 11. kötet 1. szám 2021. 145-162. pp. https://publicatio.bibl.u-szeged.hu/23515/1/Forvm_Ervekesellenervek.pdf letöltés dátuma: 2023.10.30.
- TAKÁCS PÉTER: Deák Ferenc politikai pályája 1849-1865. Akadémia Kiadó, Budapest. 1991.
- VÁRZSONYI VILMOS: *A királyi placetum a magyar alkotmányban*. Grill Károly Cs. és Kir. Udv. Könyvkereskedése, Budapest. 1893.
- WLASSICS GYULA: *Deák Ferenc*. In. A Magyar Jogászegylet Deák Ferenc Irodalmi Bizottságának Kiadványai. 1. évfolyam, 1. kötet. Franklin, Budapest 1. szám. 1923. 1-169. pp.

Országgyűlési anyagok:

- NAGY IVÁN (szerk.) *1872. évi szeptember 1-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*, VII. kötet, Magyar Királyi Államnyomda, Buda. 1873
- NAGY IVÁN (szerk.) *1872 évi szeptember 1-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. VIII. kötet. Magyar Királyi Államnyomda, Buda. 1874.
- P. SZATHMÁRY KÁROLY (szerk.): *1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*, XVII. kötet. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest. 1890. 112.p.
- ENDRŐDI SÁNDOR (szerk.) *1892. évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*, VI. kötet, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest. 1902.

Levéltári források:

MNL BAZML IV.803.a. Borsod Vármegye Törvényhatósági bizottságának iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek. 575. bejegyzés 1873.

MNL BAZML IV.803.a. Borsod Vármegye Törvényhatósági bizottságának iratai, Közgyűlési iratok 574/1873 és 575/1873

MNL BéML IV.402. Békés Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai 443/1873.

BFL IV 1302_07_0221_ Felolvasták Sztupa György képviselő indítványát, miszerint Deák Ferenc júniusi vallásprogram beszédének minden pontjával egyetért és fontosságához mérten külön leiratban is kézbesítendőnek tartja

MNL BKML IV.1908.b. Közigazgatási iratok 471/1873.

MNL CsML KL-IV.1406.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek, 353. bejegyzés 1873.

MNL CsML KL-IV.1402.b. Közgyűlési iratok. 1872-1933

MNL HBML IV.402.2.k. Bihar Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. 460 és 461. bejegyzések 1873.

MNL HBML IV.754.b. Bizottsági iratok. 196/3725, 196/2938, 1873.

MNL JNSZML IV.401. Jászkun Kerület Törvényhatósági Bizottságának iratai. 4160/1873.

MNL NML IV.402. Nógrád Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. 186/1873, 187/1873

MNL OL X 10872-23302 X 7876 - Zemplén Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai- Közgyűlési jegyzőkönyvek és fogalmazványai (MNL BAZML IV.2402.a.) 1872-1875.

MNL SzSzBML IV.402. Szabolcs, valamint Szabolcs és Ung k.e.e. Vármegyék Törvényhatósági Bizottságának iratai 164. számú határozat 1873.